

Микола ОБУШНИЙ

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології
директор Центру українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9121-5095

Email: mobushnyy@gmail.com

Оксана СЛІПУШКО

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7401-7492

Email: oksana-slipushko@ukr.net

ІДЕЙНИЙ СПЕКТР ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАКТАТІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. У статті досліджуються ідейний спектр філософських трактатів Григорія Сковороди у контексті його творчої спадщини. Важливе місце у творчості мислителя займає теоретичне вчення про три світи – макрокосм (Всесвіт), мікркосм (людина) та Біблію як окремий світ символів. Ця вчення тісно пов'язане з концепцією про дві людські натури: видиму і невидиму, матеріальну й духовну, через які реалізується все у світі. Ідеї самопізнання, богопізнання, істинного щастя в житті, сродної праці, теорія Біблії як світу символів і концепція трьох світів реалізуються у трактатах філософа на різних ідейно-тематичних рівнях. Окрему увагу приділено питанню самопізнання людини, у якому йдеться про можливість зрозуміти інших крізь призму розуміння себе. Людина серцем пізнає себе, і любить та вірить у те, що вона пізнала. Аналізується ключова для творчості письменника загалом філософія серця з образом-символом серця, тобто ідея кордоцентризму. У статті також представлено філософське тлумачення концептів Бог і віра, де віра сполучається з любов'ю Божою. Представлено розуміння моделі життя Григорія Сковороди, а саме – «життя за натурою». Утверджується думка, що людина може стати по-справжньому щасливою, якщо зможе знайти свій шлях і покликання. Відмежовуючись від матеріального й вищості посади, за переконанням письменника, праця повинна відповідати природі людини, тоді в неї буде бажання працювати, а робота буде в задоволення. Для того, щоб знайти працю за покликанням, необхідно прислухатися до себе й пізнати свою сутність, не шукаючи порад від когось, адже тільки сама людина знає, що їй дійсно потрібно. Також йдеться про ідею «сродної праці», що заснована на пізнанні і використанні природних нахилів людини, і фактично є запорукою її щастя і найважливішою передумовою розвитку суспільства.

Ключові слова: Григорій Сковорода, філософські трактати, концепт, самопізнання, сродна праця, богопізнання, щастя.

Mykola OBUSHNYI

Doctor of Sciences in Political Studies, professor, director
of the Centre of Ukrainian Studies of
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Oksana SLIPUSHKO

Doctor of sciences in Philology, professor,
Head of the Department of History of Ukrainian Literature,
Theory of Literature and Literary Creativity,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

IDEOLOGICAL SPECTRUM OF PHILOSOPHICAL TREATISES OF HRYHORIY SKOVORODA

Abstract. The article examines the philosophical treatises by Hryhoriy Skovoroda in the context of the writer's creative heritage, in particular his prose. An important role in his work plays the theoretical teaching about three worlds -

the macrocosm (Universe), the microcosm (human) and the Bible as the unique world of symbols. This teaching is closely related to the concept of two human natures: visible and invisible, material and spiritual, through which everything is realized in the world. The ideas of self-knowledge, God-knowledge, true happiness in life, kindred work, the theory of the Bible as a world of symbols and the concept of three worlds are realized in the treatises of the thinker at different ideological and thematic levels. Particular attention is paid to the issue of self-knowledge of a person, which deals with the possibility of understanding others through the prism of self-understanding. A person knows himself/herself with his/her heart, and loves and believes in what he/she has come to know. The philosophy of the heart with the image-symbol of the heart, i.e. the idea of cordocentrism, which is key to the writer's creativity in general, is analyzed. The article also presents a philosophical interpretation of the concepts of God and faith, where faith is combined with the love of God. Understanding of Hryhoriy Skovoroda's life model, namely "life according to nature", is presented. The opinion is asserted that a human can become truly happy if he/she can find their path and vocation. Dissociating themselves from material things and the superiority of the position, according to the writer's opinion, work should correspond to the nature of a person, then he/she will have desire to work, and the work will be pleasure. In order to find a job people need to listen to themselves and get to know their essence, not looking for advice from someone. The reason is that the person himself/herself knows what he/she really needs. It is also about the idea of "related work", which is based on the knowledge and use of a person's natural inclinations, and in fact is a guarantee of his/her happiness and the most important prerequisite for the development of society.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, philosophical treatises, concept, self-knowledge, related work, knowledge of God, happiness.

Постановка проблеми. Григорій Сковорода у філософських трактатах піднімає значний спектр ідей, пов'язаних із питаннями самопізнання людини, віри і життєвих переконань, аналізу сенсу життя та шляхів досягнення істинного щастя. Проте праці, у яких системно було б представлено основні домінуючі ідеї, що містяться у його філософських трактатах, ще недостатньо представлено у вітчизняній соціогуманітаристиці.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти питання домінуючих ідей філософських трактатів Г. Сковороди досліджували Л. Ушкалов, В. Шевчук, О. Мишанич, І. Ісиченко, Т. Кононенко, П. Білоус та інші.

Мета статті – систематизувати і узагальнити основні філософські ідеї Григорія Сковороди, представлені у філософських трактатах.

Виклад основного матеріалу. Філософські трактати Григорія Сковороди репрезентують насамперед життєвий і творчий світогляд мислителя і письменника, його погляди на світ і життя. Філософія Сковороди системно і через систему образів подається у низці філософських трактатів. Зокрема, філософ міркує на тим, що таке «сродна» праця, самопізнання і богопізнання, щастя та ін.

На думку Ф.М. Поліщука, творчість Г. Сковороди кореспондувала з філософією і богослов'ям, але мислитель сформував і проніс через усе життя власне ставлення до релігії та церкви як суспільного інституту. Воно суттєво відрізняється від тогочасного становища у духовному житті країни: «Український мислитель жив і діяв у добу, коли безроздільно панувала релігійна ідеологія, яка виправдувала самодержавство і кріпосницькі порядки, всіляко перешкождала поширенню наукових знань серед народу, насаджувала віру в потойбічний світ... Сковорода твердив, що не православна віра і церква, а тільки «споріднена» праця, заснована на пізнанні і використанні природних нахилів людини, є запорукою її щастя і найважливішою передумовою розвитку суспільства» [8, с. 12]. Згідно з філософією Сково-

роди, суспільство обмежує здатність людини до вільного вияву, що зафіксувалося в афоризмі, який став утіленням життєвої концепції письменника: «Світ ловив мене, але не спіймав». Для Г. Сковороди характерним було прагнення втекти від обмежень, які диктує суспільство, що спонукало його до постійних пошуків власної внутрішньої свободи, прагнень реалізувати головні призначення людини – пізнати себе й Бога, знайти щастя і «сродну» працю. Загалом ідея і поняття свободи набуває у філософа глобальних вимірів. А особиста свобода еволюціонує в національну свободу, через індивідуальну волю реалізується суспільна: «Ментальність феномену свободи у філософії Г. Сковороди полягає не лише у вимозі звільнення людини від усього, що сковує її духовне та соціальне єство, але через свободу конкретної особи й звільнення усього народу, бо шлях до свободи народу йде через свободу особистості» [7, с. 406].

Вагоме місце у філософії Г. Сковороди займає теоретичне вчення про три світи. Всесвіт він бачить як макрокосм, а людина є мікркосмом. Біблія становить окремий світ символів. Ця концепція тісно пов'язана з ідеєю про дві людські натури: видиму і невидиму, матеріальну й духовну, через які реалізується все у світі. Г. Сковорода, як пише Л.Ушкалов, був одночасно релігійним реформатором і філософом, тобто «релігія, але без догматів, цебто релігія була для нього філософією, а філософія релігією» [1, с. 423]. Біблія для Сковороди стала не тільки головною книгою християнства, а й світоглядним джерелом. Життя і творчість мислителя були присвячені пізнанню Христа, Божої сили і Божої премудрості: «Знехтуй земним, дивись на нематеріальне, з видимого пізнай невидиме» [10, с. 262]. Г. Сковорода не був радикалом, а вчив дотримуватися міри. «Ти уникаєш юрби? – писав філософ. – Дотримуйся міри в усьому. Хіба ж не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята.

Дивись, із ким ти маєш справу. Ти постиш? Хіба не здається тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому тільки щось отруйне?» [10, с. 281]. За Г. Сковородою, святою є не та людина, яка уникає всіх інших людей, а та, яка уникає недобрих. Проте філософ любив перебувати на самоті, адже так він міг пізнати себе, а отже й Бога, ушляхетнити власну душу: «Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам» [10, с. 231].

Миті на самоті Г. Сковорода віддавав своїм почуттям і навчав серце, аби вони «не сміли панувати над порядком Божого промислу, а корилися йому з усією смиренністю». Г. Сковорода любив світ, вважаючи, що це прокладає шлях людини до Бога. Водночас він не пішов шляхом повної аскези і відречення. Філософ стояв на тому, що людина має «утекти в гори», вийти із системи земних пристрастей, залишити печалі світу. А статися це може шляхом очищення людини, шляхом єднання з Богом. В. Шевчук пише, що втечу, про яку пише Г. Сковорода, варто розуміти символічно: «Оця символічна втеча в гори, до небес є втечею від злотворного світу, який зветься «темним Адам», отож, ходячи по землі, людина душею має поселення в небесах» [16, с. 431]. Колосального значення надавав філософ вірі, надії і «найвеличнішій з усіх і безкінечній любові», що є чеснотами, адже їх творцем і господарем виступає Бог. Любов, на думку мислителя, лежить в основі союзу між Богом і людьми, це той невидимий вогонь, яким серце палає до Бога та його волі, тому Бог є любов. Віра в Г. Сковороди стоїть поряд із надією і любов'ю. «Властивість віри, – пише Г. Сковорода, – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плакає надії, а чим більше плакає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно і безмірно наскільки це можливо» [10, с. 281]. Для осягнення чеснот, до яких належить віра, вважає Сковорода, необхідно втекти від юрби і земних справ, відмовитися від багатства, дотримуватися міри в усьому. На думку Г. Сковороди, віра може побачити Бога й сама є божественною. Філософ пише, що «Бог – життя або смерть» [10, с. 330], «Бог – усьому початок, Бог – засіб, Бог і кінець усьому; ніщо не може від Бога народитися краще, як він сам, тим він і Бог, що кращий за все» [10, с. 416], «Бог для мене розум, скеля, надія та любов» [10, с. 360]. Г. Сковорода пише, що Бог захищав його від відчаю, ненависті й заздрощів до людей. На думку філософа, «хто бажає вдихати аромат, повинен бути живим, життя наше – Бог, який зігриває нас для чеснот, привабливіше і величніше яких нічого нема. Треба терпіти, треба молитися, і ніколи зло не буде мати більше сили, ніж мудрість. Чим більше ми терпимо заради Христа, тим ближче він стоїть до нас, щоб зробити чудовою в нас свою чесноту» [10, с. 330-331]. У категорію «Бог» філософ вкладає поняття життя, смерть, мудрість,

розум, правду, надію, любов. Бог для Г. Сковороди є універсальним і всеохопним розумом, силою, здатною рухати цілий всесвіт.

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» бачимо філософське тлумачення концептів Бог і віра. Г. Сковорода стоїть на тому, світ складається з двох натур – видимої і невидимої: «В тілі нашій дві храмини: одна земна, друга небесна. Видима зветься створіння, невидима – Бог» [9, с. 218]. Бог забезпечує рух у всьому світі, «начебто машиністова вправність годинникової машину на башті і, за прикладом дбалого батька, сам є буттям кожному творінню. Сам надихає, годує, розпоряджує, лагодить, захищає і за своєю-таки волею, яка зветься всезагальним законом чи статутом, знову перетворює у грубу матерію чи болото, а ми те зevamo смертю» [9, с. 147].

Бог, за Сковородою, дав нам мудрості й мистецтво провадження життя, що «нічим йому не зобов'язаний так кожен народ, як тим, що він дав найвищу свою премудрість, яка є природний його портрет і печать» [9, с. 147]. А віра, визначальна екзистенційна домінанта кожної людини, основа для розуміння й осягнення Божої істини. Через віру пізнається Бог, висловлюється любов до нього. Віра це заховане блаженство, що «ніби здаля проглядає у підзорну трубу, з якою і зображується». За Г. Сковородою, віра не може існувати без надії, що втримує людське серце у вірі й не дає відмовитися від неї. Де закінчуються межі розуму, повинна починатися віра, адже «віра є око прозоре, серце чисте, уста відкриті. Вона єдина бачить світло, що світить у стихійній пітьмі. Бачить, любить та віщує прихід його... Віра всю цю тінь, що проминає, як воду непостійну, переходить» [9, с. 316]. Філософ обстоює тезу про те, що все робиться з волі Божої. Для того, щоб досягти щастя, потрібно злити свою волю з Божою волею, зробити його волю своєю власною. Відтак, Г. Сковорода зазначає, що, чим більше згоди з Богом, то більше душевного миру, а тому більше й щастя. Очиститися, на думку філософа, можна тільки через найсвятішу Біблію. Г. Сковорода перекоаний, що життя та душевний мир неможливі без Бога, а Бог – у нематеріальних думках та в чистому серці. «Віддатися на волю Божу» означає жити по натурі, але треба йти не за сліпою натурою, а за своїм внутрішнім блаженним духом. Навіть до певної праці людину призначає Бог, що свідчить про те, що царство Боже всередині нас і, на думку філософа, треба слухати його, а не власних бажань, що можуть повести на непевний шлях. Г. Сковорода пише, що царство Боже легке, а Бог є «веселіє» та радість, мир та спокій у серці людини.

Біблію Сковорода трактує як книгу символів, це для нього «богонатхненна» книга, що становить єдність Старого і Нового Завітів. В одному з листів Г. Сковорода стверджував, що народився власне задля того, щоб тлумачити Біблію, і називав себе «любителем священної Біблії». Для нього Біблія більше, ніж свята книжка, «це, можна сказати, єдина книжка пізнання, це сам Бог, що говорить тут до людей живою мовою» [1,

с. 435]. На думку філософа, Біблія вчить, як ушляхетнювати людське серце, вона вчить богопізнанню, найголовнішому, без якого ніхто не може обійтися. Саме в цьому полягає її універсальний характер. Л. Ушкалов наголошує на особливій любові Г. Сковорода до Біблії, яка є символічним відтворенням макро- і мікрокосмосу: «Сковородинівський метафізичний Ерос постає у формі любові до Біблії. Природно, отож, що літературні тексти філософа набувають характеру різножанрових «схोलій» до «символічного світ», який, за Сковородою, віддзеркалює софійність суцього: макро- та мікрокосм отримують власне інобуття у символічній природі слова та образу». На думку дослідника, Г. Сковорода «виокремив її в особливу онтологічну сферу («символічний світ»), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа» [14, с. 44]. Тому Біблія є «альфа» і «омега», початок і кінець, усієї науки філософа. Для Г. Сковорода Біблія становила окремий світ символів, який не стосується прямо «обительного мира» і відповідно, за допомогою якого можна збагнути мудрість невидимої природи. Філософ використовував її тлумачення як один із засобів викладу й унаочнення свого філософського вчення. Г. Сковорода до Біблії ставився як до книги, що «трактує невидиму мудрість», і тому припускав, що в ній «можливі й допустимі речі, які в реальному світі неможливі» [3, с. 224]. Святе Письмо, на думку мислителя, неможливо уявити без віри, адже «как тело без духа мертво, так и Святое Писание без веры; вера же есть невидимых извещение».

Загалом Г. Сковорода пропонує богословське тлумачення віри, яке відрізняється від трактування цього поняття більшістю українських богословів XVII-XVIII ст. На думку Н. Левченко, Г. Сковорода подав власну інтерпретацію біблійних текстів, основується на античній філософії й бароковому світогляді: «Отже, використавши досвід античних філософів, патристів Олександрійської школи, німецьких мистиків та українських барокових авторів, Г. Сковорода виробив оригінальну систему інтерпретації текстів Святого Письма. Він відкидає можливість чотири-сенсової біблійної герменевтики як хибну, зламуючи тим самим староукраїнську екзегетичну традицію, намічає нові шляхи тлумачення біблійних текстів у межах матричної системи... Тому Сковорода ніколи не шукав буквального сенсу в Біблії, його цікавило лише містичне й духовне тлумачення» [5, с. 306].

Саме в Біблії, на думку Г. Сковорода, можна пізнати Бога, але не тільки в Новому, але й у Старому Завіті. Філософ переконаний, що, діставшись до самого осередку свого серця, ми знаходимо там справжнього богочоловіка: «Страх Божий вводить у внутрішню Біблію завісу, а Біблія, тебе ж самого взявши за руку, вводить у твій же внутрішній чертог, якого ти зроду не бачив» [9, с. 249]. Адже всередині кожного з нас, на думку філософа, є Бог: «Бог біля тебе, з тобою, в тобі... всередині нас – священний дух, який стежить за нашими добрими і злими ділами й береже нас... Добрий муж без Бога ніхто» [10, с. 385]. Відтак, Г.

Сковорода вважав, що збагнувши сенс Святого Письма, можна водночас збагнути природу всіх речей, зокрема пізнати себе, тобто збагнути Бога, адже «істинна людина та Бог є те саме».

Філософський трактат «Наркіс. Розмова про те: Пізнай себе» було написано протягом 1769-1671 рр. Г. Сковорода назвав цей твір своїм «першородним сином», тобто першим філософським твором. Провідною у трактаті є ідея самопізнання, утілена через символічний образ Наркіса. Автор подає власну інтерпретаційну модель цього образу, запозиченого з давньогрецької міфології. Відповідно до міфу красивий юнак Наркіс, який був сином річкового бога Кефіса і наяди Ліріопи, побачивши своє відображення в річці, закохався в нього. Через самозакоханість боги перетворили Наркіса на квітку. Відтак, у міфології образ Наркіса є символом самозакоханості. Однак Г. Сковорода подав власну оригінальну інтерпретацію міфологічного сюжету, переацентувавши увагу з традиційного тлумачення Наркіса як символу самозакоханості на ідею самопізнання, а відтак, ключовою є теза «Пізнай себе». Л. Ушкалов пояснює, що ця ідея репрезентувала світогляд епохи Бароко загалом: «Вчиняючи ідею «Пізнай себе» наріжним каменем власної філософії, Григорій Сковорода продовжував традиції українського барокового богомислення, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога...» [15, с. 142]. Композиційно твір складається з двох вступних розділів: «Пролог» і «Чудо, явлене Нарцисові у водах», семи «розмов» про себепізнання (шість розмов мають назву «Про те саме: знай себе», сьома – «Про істинну людину або про воскресіння») та «Симфонії», яка складається зі вступу, хору й чотирьох симфоній. Спочатку розмови ведуться між трьома персонажами: Лукою, його Другом і Сусідом, потім - з Клеопою та іншими.

Так, у Пролозі до трактату Г. Сковорода подає власну інтерпретацію Наркіса як символу самопізнання людини: «Наркісів образ благовістить це: "Пізнай себе!" Нібито сказав: чи хочеш бути задоволений собою і залюбитися в самого себе? Тоді пізнай себе! Поспитуй себе міцно. Атож! Як це можна залюбитися в невідоме? Не горить сіно, не захоплене вогнем... Воістину, блаженна є самолюбність, коли вона свята; гей, свята, коли вона істинна, гей, кажу, істинна, коли знайшла та уздріла одну таку істину та красу» [9, с. 151]. Однією з ключових у Пролозі є думка Г. Сковорода: «Подяка ж бо блаженному Богові. Це є невимовна його милість і влада, що зробила безкорисне неможливим, а можливе корисним» [9, с. 153]. За переконанням письменника, для всього по-справжньому необхідного й корисного для людини в житті, Богом буде дана можливість, а що не дається, то не вважається таким. Г. Сковорода зазначає, що людина ділиться тим, чим наповнена: «У що хто залюбився, в те перетворився. Кожен є тим, чиє серце є в ньому. Кожен є тим, де серцем сам» [9, с. 152]. Наркіс постає як символ любові, адже лише полюбивши себе, він може любити інших:

«Наркіс мій справді палиться, розпалюючись вугіллям любові, ревнуючи, рветься, мечеться й мучиться, ласкаво дбає, печеться і говорить усіма мовами, але не про багато що, не про порожнє що, але о собі, про себе і в себе. Печеться тільки про себе. Це єдине, що є йому в потребу» [9, с. 151]. Філософ зазначає, що все минуше, а натомість, любов є вічним джерелом, яке не зникає, щоразу розгорається з більшою силою. Г. Сковорода вибудовує складні алегоричні конструкції, переосмислюючи Наркіса як любов, через яку відбувається процес самозаглиблення, а відтак, самопізнання, що йменується вічним джерелом.

Так, приводом для ведення першої полеміки між Лукою, його Другом і Сусідом, став напис «Той зітре твою голову, ти ж берегтимеш його п'яту». У тлумаченні цих слів філософ апелює до Святого Письма, зазначає, що воно є для нього «райський харч та ліки думок» [9, с. 155]. Автор зазначає, що існування людського тіла, тобто зовнішнього, неможливе без душі, тобто внутрішнього. Форма, не наповнена нічим, позбавлена сутності й змісту, свідчить про її відсутність. Так і тіло стає невидимим, тінню без душі: «Не зовнішня наша плоть, але наша думка – головна наша людина. В ній ми й перебуваємо. А вона є нами» [9, с. 157]. Насамперед потрібно пізнати й зрозуміти себе, адже без цього, як наголошує філософ, життя втрачає сенс: «А не зрозуміти себе самого – це те ж таки, слово в слово, що згубити себе... Отже, пізнати самого себе, і відшукати себе самого, і знайти людину – одне і те ж» [9, с. 155]. Зрозумівши себе, людина отримує можливість зрозуміти іншого. Людина серцем пізнає себе, любить і вірить у те, що вона пізнала. Г. Сковорода апелює до філософії серця, тобто кордоцентризму, яка, з образом-символом серця, є ключовою для творчості письменника загалом. Так, формується, на думку філософа, поняття віри, що набуває в цьому випадку концептуального значення, і сполучається з любов'ю Божою: «Віра – світло, що в темряві бачить страх Божий, що пронизує плоть, міцна, наче смерть, любов Божа – ось єдині двері до райського смаку» [9, с. 158]. Віра зміцнює людське пізнання й надає йому виняткової сутності. До другої розмови приєднується Клеопа. Показовим є те, що автор переносить співрозмовників з однієї розмови до іншої, додаючи до кожної наступної одного персонажа, таким чином створюється ефект продовження тлумачення головної ідеї самопізнання.

Четверта розмова починається з думки про те, що найважливішим і найважчим трудом у житті людини є пізнати себе й Бога, що веде до пізнання всього, адже Бог є в усьому: «Один труд у цим обох – пізнати себе і збагнути Бога, пізнати і збагнути точну людину, весь труд і оману від її тіні, на якій усе зупиняється. Адже істинна людина і Бог є те саме» [9, с. 168]. На думку Сковороди, істинною людиною є серце в людині, а її сутність ховається в душі, без якої тіло мертве: «Душа – це справжнє єство, і суцзя справжність, і сама есенція (як кажуть), і зерно наше,

і сила, в якій тільки і є життя та існування наше, а без неї ми є мертва тінь» [9, с. 169].

У п'ятій розмові обґрунтовано й поглиблено філософську концепцію Г. Сковороди про дві натури – видиму й невидиму, які існують у світі загалом: «Увесь світ складається із двох натур, одна видима, а друга невидима. Видима зветься жива істота, а невидима – Бог» [9, с. 175].

Шоста й сьома розмови наповнені закликами «Пізнай себе», «Знай себе», «Зрозумій людину в собі», «Розчини серце своє, щоб пізнати віру». Пізнавши справжню істинну людину в собі, вона здобуває внутрішню силу і знаходить істину: «Пізнаєш ти уже в собі людину, і сила її безмежна. Уповай же на неї, коли пізнала її і точно знаєш її» [9, с. 178]. У сьомій розмові «Про істинну людину або про воскресіння» до Друга приєднуються старець Памво, Антон, Квадрат та інші. Власне, полеміка починається зі слів, сказаних Памвою: «Пильнувати я буду дороги свої...» Філософські роздуми зосереджено навколо вічних питань життя і смерті, часу, любові, душі, вічності. Ідея самопізнання тут переростає в ідею богопізнання. Г. Сковорода міркує над поняттям премудрості: «Початком премудрості – зрозуміти Господа. Хто не знає Господа, наче в'язень, кинений у темницю... Найголовніший і найначальніший пункт премудрості – це знання про Бога» [9, с. 180]. Він вибудовує власну концепцію, за якою реалізується процес богопізнання, що проходить через пізнання, віру, страх і любов: «Знання Боже, віра, страх і любов до Господа – один ланцюг. Знання – у вірі, віра – у страхі, страх – у любові, любов – у виконанні заповідей, а дотримання заповідей – в любові до ближнього, любов же не задрить тощо» [9, с. 180].

Л. Ушкалов зазначає, що «художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний («страсна сідмиця» та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), літургійний» [12, с. 207-208]. Філософський трактат завершує частина «Симфонія, тобто погодження священних слів», написана у формі розмови Памви, Антона, Луки та інших. Памва розповідає притчу, яка завершується хором. Лука зупиняє на цьому моменті Памву й запрошує всіх співати. Після хору вони обговорюють тлумачення притчі, далі подано чотири симфонії з підсумком із усіх розмов. І нарешті звучить заклик продовжувати пізнавати себе і Бога для пізнання істини: «Ввійшли ми трохи у внутрішність плоті нашої, начебто в надра земні. Знайшли, чого не бачили. Людей ми знайшли нових, які мають руки, ноги і все нове. Але ще не кінець. Продовжуємо шлях до досконалого світу нашого. Зневаж, о душе моя, цілковито всю плоть видиму і невидиму! Відходь од неї і наближайся до Господа. Вірою відходь, а не видінням. Віра риє й рухає гори. Ось світильник стежкам твоїм, язиче новий!» [9, с. 195]. Г. Сковорода так визначив тему філософського трактату: «Про те,

що кінцем життя нашого є мир, а вождь до нього – Бог, і про людське різнопуття» [9, с. 413].

«Алфавіт, або Буквар миру» написано у формі діалогу між п'ятьма співрозмовниками. Як зазначає І. Ісіченко, структура твору є бароковою, чим пояснюється її складність і багатоманітність: «Структура твору мотивується бароковим прагненням до відтворення в дискурсі багатоманітності й прихованої логіки внутрішніх зв'язків довколишнього світу» [4, с. 341]. Автор апелює до цитат із Біблії й античних філософів, подаючи власне тлумачення й включаючи в структуру твору, додає байки для підтвердження наведених аргументів, які сприяють практичній репрезентації ідейних положень. На початку трактату подано Пісню, в якій центральними є барокові образи тиші й вічності, внутрішнього спокою: «Життя безпечно! Дорогий спокій! Тебе тримаю завжди в собі До тебе вічно компас тягне мій – Ти край і гавань у моїй плавбі» [9, с. 413]. Г. Сковорода переосмислює життя як плавання, в якому письменник зберігає внутрішній спокій і гармонію, що відображає цілком барокову картину світу. Зі способу життя філософа зрозуміло, що життя для нього було своєрідною мандрівкою, на чому наголошує П. Білоус: «Мандрівка в осмисленні Сковорода асоціюється передусім із християнським тлумаченням життєвої дороги, визначеної наперед Законом Божим» [2, с. 383]. Учений наголошує, що проведення життя в мандрівці було особистим вибором Г. Сковорода, його рухом до свободи й «сродної» праці: «Для Сковорода вирушити у мандрівку – це здійснити вільний вибір, що впливає із прагнення до свободи і «сродності»» [2, с. 384]. Мандрівка була рухом до самого себе, досягнення душевного спокою і гармонії. Як пише В. Шевчук, провідним у цьому трактаті зокрема, і у творчості Г. Сковорода загалом, є поняття «душевного миру», яке «поєднується з постулатами: «спокій», «пристань», «гавань» – звісно всі ці поняття треба розуміти алегорично» [16, с. 431]. Дослідник зазначає, що ідея «душевного миру» поєднувалася з провідною ідеєю щастя: «Власне, Григорій Сковорода мав дві ідеї, не підрядні одна до одної, а взаємопов'язані, тобто душевний мир мав похідним щастя, а щастя – душевний мир як передумову – ріка, яка втікає в ріку і стає однією» [16, с. 431]. Відтак, символічною є назва трактату, що відповідає бароковому способу мислення й погляду на навколишню дійсність. Світ переосмислюється як алфавіт чи буквар, тобто впорядкована система символів і кодів, які спонукають людину до пізнання.

Після Пісні подано присвяту «Милостивому пану Володимирі Степановичу, його благородію, Тев'яшову», де розповідається про твір, подається його загальна характеристика й ідейні доміанти. Провідним є заклик «Пізнай себе», який шанували єгиптяни. Фактично Г. Сковорода розмірковує над проблемою самопізнання як процесу, що переходить у богопізнання: «Очевидно, від пізнання себе самого входить у душу світло відання Божого, а з ним шлях мирний щастя. Що компас на кораблі, те Бог у

людині» [9, с. 415]. Автор згадує Наркіса, який зміг пізнати в собі людину, спростовуючи помилкове трактування образу як символу самозакоханості. За переконанням філософа, через Біблію наскрізно проходить ідея «Пізнай себе». За основу для роздумів письменник узяв вислови, які репрезентують ідею пізнання себе, серед яких «Я є альфа і омега», «Почуй, Ізраїлю, слухай себе, збagni себе», «Ті, що знають себе, мудрі є», «Коли не пізнаєш самого себе... відійди», «Пізнай самого себе» [9, с. 415]. У трактаті Г. Сковорода апелює до ідеї «сродної» праці, наголошуючи на тому, що кожна людина має знайти своє покликання в житті. Окрім того, за переконанням письменника, пошук життєвого призначення вибудовується на самопізнанні. Щастя людини полягає в праці, але за умови, що вона «споріднена», тобто відповідає природним нахилам і приносить задоволення. Якщо людина зосереджена на улюбленій справі й вкладає в неї душу, то почуває себе щасливою. Надаючи перевагу насамперед духовному, Г. Сковорода стверджував, що потрібно шукати щастя в собі, а не в матеріальних речах: «Щастя людини, підкреслював Сковорода, у ній самій; воно не в почестях, а в задоволенні найнеобхідніших речей. Філософ обстоював звичайне земне щастя людини, вчив шукати його не за морем, а у себе дома, у буденному житті і щоденній праці» [6, с. 19].

У «Дружній розмові про душевний мир» беруть участь Афанасій, Яків, Логвин, Єрмолай і Григорій. Варто зазначити, що в образі Григорія бачимо автора твору, адже у висловлюваннях простежуються провідні ідеї філософа. Власне, Григорій виступає тим, хто дає відповіді на запитання своїх співрозмовників і тлумачить основні ідейні положення. Насамперед Яків розповідає історію про суперечку між людьми через те, що кожен захоплюється своєю справою, пов'язаною з різними сферами діяльності. Натомість, Григорій пропонує полемізувати мирно й наголошує на тому, що потрібно «жити за натурою», знайти свій шлях і покликання, лише за цієї умови людина може стати по-справжньому щасливою: «Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою» [9, с. 418]. Відмежовуючись від матеріального й вищості посади, за переконанням письменника, праця повинна відповідати природі людини, тоді в неї буде бажання працювати, а робота буде в задоволення: «Природа всьому початкова причина і рушійна сила. Вона і є матір'ю бажання. Бажання ж – започаткування, схильність і рух... Воно прагне до праці і радіє з неї, як зі свого сина. Праця – живий і невсипущий рух усієї машини, доки не довершиться справа, що справляє творцеві своєму вінець радості. Коротко кажучи, природа наснажує до діла і зміцнює до праці, роблячи її солідною» [9, с. 419]. Для того, щоб знайти працю за покликанням, необхідно прислухатися до себе, не шукаючи порад від когось, адже тільки сама людина знає, що їй дійсно потрібно: «Чи не ліпше сам про це

можеш взнати? Справся ж сам і з собою. Взнай себе. Прислухайся до себе і послухай Господа свого. Є в тобі цар твій, отець і наставник. Прислухайся до себе, пошуйай його і послухай його. Він один знає, що тобі споріднене, тобто корисне. Сам він і поведе до цього, запалить бажання, звеселить до праці, увінчає вінцем і благословенням голову твою. Будь ласка, друже, не починай нічого без цього царя у житті твоїм» [9, с. 420]. Коли людина займається не своєю справою, робить щось через силу, то це не принесе ніякої користі, не сприятиме розвитку: «Зовсім мертва душа людська, позбавлена природної своєї справи подібно до каламутної та смердючої води, що замкнена в темряві» [9, с. 422].

У наступній розмові «Кілька крихот і зерен із поганського богослов'я» автор висуває тезу про те, що в кожній людині є божественна сила, яка спонукає її до пошуку спорідненості. Бог при народженні дає людині певне обдарування, яким визначається її життєве призначення. Праця не за покликанням є боротьбою з собою і своєю природою. Про людей, які працюють без спорідненості, Г. Сковорода писав так: «Тож є вони вбивцями самих себе, адже борються із природою. Яка мука – працювати в неспорідненій праці!» [9, с. 430] Для підтвердження своєї думки філософ подає байку про котів. Один кіт має багатство, визнання й високу посаду. Його називають великим Катonom. Він займався рибальством, тобто справою, яка не була для нього спорідненою. Інший кіт на це сказав, що неспоріднена праця гірша за бідність: «Коли б ти притримувався своєї природи, яку безневинно звинувачуєш, був би цілком задоволений однією тушкою на добу. Прощай із своїм щастячком! Мої злидні ліпші» [9, с. 431]. Показовим є те, що Г. Сковорода, окрім самої байки, подає її тлумачення, зазначаючи, що слава й прибутки нічого не значать, якщо справа не приносить людині задоволення: «Прибуток не є утіха, але мусить слугувати для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для серця; утіху для серця матиме у спорідненій праці. Тим ця праця приємніша, чим спорідненіша... Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця» [9, с. 432].

Розмова «Картина, що зображує біса, званого смутком, тугою та нудьгою» також починається з філософських міркувань про спорідненість праці: «Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй – смертельна мука» [9, с. 432]. Г. Сковорода стверджує, що від народження людині дається схильність до певної справи, що визначає її природу, з чим не варто сперечатися. Саме в цій справі й визначається її спорідненість і життєве призначення. Філософ доводить свою думку через розмову Логвина й Афанасія щодо життєвого призначення другого. Так, Логвин пропонує йому три види природженості: до землеробства, військового ремесла та богослов'я. Спочатку Афанасій говорить про свою любов до садів, полів і лісів, на основі чого Логвин робить висновок про його призначення в землеробстві, закликає реалізувати себе в цій справі, адже це покликання дано Богом при народженні, чому не можна суперечити: «Це Боже Царство: не

сперечайся. Берися орати землю... Не бійся, праця в самому діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря... Коли ж не скоряєшся Господові, знай, що смуток загризе твою душу серед позолочених палат і заплачеш, згадавши зелені поля» [9, с. 438]. Натомість, Афанасій стверджує, що справжнім землеробом був тільки його батько.

У розмові «Природженість до військового» Логвин пропонує Афанасію військове ремесло. На запитання Логвина «Може, ти народився воїном?» Афанасій заперечує це, зазначаючи: «Не хочу... Я не воїн. Я законник. Моя справа знати цивільні закони» [9, с. 439]. Єрмолай закликає Афанасія прислухатися до себе і якщо він відчуває призначення у військовому ремеслі, то потрібно ставати воїном, тоді Бог спрятиме й даватиме можливості для реалізації спорідненості. «Несродна» праця дорівнюється до душевної смерті: «Відняти від душі споріднене діяння – значить позбавити її живності своєї. Ця смерть є люта. Знаю, що збережеш тіло, але вбиваєш душу. Ця заміна є погана» [9, с. 440]. Натомість, рух за природою і спорідненістю, приведе до щастя, яке є всередині людини: «Щастя наше всередині нас... Нехай ніхто не сподівається щастя ні від високих наук, ні від шановних посад, ні від багатства... Немає його ніде. Воно залежить від серця, серце – від миру, мир – від звання, звання – від Бога» [9, с. 441]. Розмова «Природженість до богослов'я» засвідчує переконання Г. Сковороди в тому, що богопізнання є можливим для кожного, адже реалізується через віру, яка є всередині людини: «Дбай передусім зрозуміти, що значить віра. Немає потрібніше її. Але знай, що ніде її не знайдеш, коли не викопаєш іскри її передусім всередині себе» [9, с. 442]. Окрім того, філософ переконаний, якщо людина хоче вчити інших, вона спочатку має сама здобути необхідні знання. У «Хорі природних добровісників» Г. Сковорода наголошує на негативних наслідках неспорідненості, яка не лише не принесе користі суспільству, а й становитиме шкоду для людини: «Хто потворить і розтліває всіляку посаду? – Неспорідненість. Хто умертвлює науки й мистецтва? – Неспорідненість. Хто обезчестив чин священничий та чернечий? – Неспорідненість. Вона кожному званню внутрішня отрута і вбивця» [9, с. 447].

Провідною ідеєю розмови «Кілька символів, тобто гадальних чи тасмничих образів з поганського богослов'я» є «життя – це мандрівка», а «дружня розмова – візок, що полегшує мандрівку». Світ спонукає людину до пізнання душі й водночас переосмислюється філософом як буквар, який вчить цьому самопізнанню: «Шуйай себе всередині себе» [9, с. 452]. Через тлумачення основних образів-символів, зображених на картинах, письменник повторює основні ідейні переконання трактату, які стали афоризмами: «Пізнай себе, зазирни всередину», «Веселе серце – життя для людини», «Господь права створить течії твої», «Той, що пристає до Господа, єдиний духом із Господом», «Все перемагає любов». Загалом варто звернути увагу на те, що мовлення співрозмовників у трактаті

афористичне, сповнене цитатами зі Святого Письма, праць античних філософів. Завершується трактат Езоповою байкою і приказкою. Однак Г. Сковорода не копіює текст Езопа, а натомість, подає власну інтерпретацію відомого сюжету. Філософ так пояснив мету написання цієї байки: «Перетворена на новий лад малоросійськими фарбами для учнів поетики 1760 року в Харкові. А написано її через те, що багато учнів навчаються, хоч до того нітрохи не зроджені» [9, с. 462]. Таке рішення Г. Сковорода додати до твору байку є свідченням того, що в ній письменник вбачав насамперед повчальну мету, що сприяє швидшому засвоєнню знань учнями, оскільки має практичний характер утілення основних ідейних положень. Окрім того, наголошено на важливості природних нахилів людини під час вивчення чогось. У творі Вовк почав грати на флейті, тобто займався «несродною» працею, а отже, головна думка байки полягає в тому, що потрібно робити те, у чому відчувається спорідненість, до чого спонукає природа, лише за цієї умови людина буде щасливою.

Висновки і пропозиції. Загалом філософські трактати Григорія Сковорода репрезентують багатогранну систему його філософських поглядів, принципи його практичної життєвої філософії, яких сам мислитель послідовно дотримувався. Ідеї самопізнання, богопізнання, істинного щастя в житті, сродної праці, теорія Біблії як світу символів і концепція трьох світів реалізуються у трактатах мислителя на різних ідейно-тематичних рівнях.

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ: Юрій, 1992. 472 с.
2. Білоус П. Григорій Сковорода як мандрівник: текст і контекст. Літературна медієвістика. *Вибрані студії: в 3-х т.* Том 1/ за ред. П. Білоуса. Житомир: Рута, 2012. С. 383–391.
3. Іванько І. Філософія і стиль мислення Г. Сковорода. Київ: Наукова думка, 1983. 269 с.
4. Ісиченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII-XVIII ст.). *Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.* Львів: Святогорієць, 2011. 568 с.
5. Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі: монографія. Харків: Майдан, 2018. 392 с.
6. Мишанич О. Передмова. Григорій Сковорода *Твори у 2 томах. Том 1/* за ред. Н. Ішиної, Н. Кравченко. Київ: Обереги, 1994. С. 9–35.
7. Пашук А. Проблема свободи у філософії Григорія Сковорода. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історико-філософської секції. Том ССХХVІІІ/* за ред. О. Купчинського. Львів, 1994. С. 405–423.
8. Поліщук Ф. Григорій Сковорода. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1978. 264 с.
9. Сковорода Г. Твори у двох томах. *Том. 1.* Київ: АТ "Обереги", 1994. 527 с.
10. Сковорода Г. Твори у двох томах. *Том. 2.* Київ: АТ "Обереги", 1994. 479 с.

11. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
12. Ушкалов Л. Нариси з філософії Г. Сковорода. Харків: Основа, 1993. 152 с.
13. Ушкалов Л. Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. 552 с.
14. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: сім етюдів про Григорія Сковорода. Харків: Акта, 2001. 221 с.
15. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. Київ: Пульсари, 2008. 528 с.

References

1. Bahalii D. (1992). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hryhorii Skovoroda* [Ukrainian itinerant philosopher Hryhoriy Skovoroda]. Kyiv: Yurii. 472 p. (in Ukrainian).
2. Bilous P. (2012). *Hryhorii Skovoroda yak mandrivnyk: tekst i kontekst* [Hryhoriy Skovoroda as a traveler: text and context.] *Literaturna mediievistyka. Vybrani studii: v 3-kh t. Tom 1/* za red. P. Bilousa. Zhytomyr: Ruta, pp. 383–391. (in Ukrainian).
3. Ivano I. (1983). *Filosofia i styl myslennia H. Skovorody* [Philosophy and thinking style of H. Skovoroda]. Kyiv: Naukova dumka. 269 p. (in Ukrainian).
4. Isichenko I. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII-XVIII st.). Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv* [History of Ukrainian literature: the Baroque era (XVII-XVIII centuries). Study guide for students of higher educational institutions]. Lviv: Sviatohorets. 568 p. (in Ukrainian).
5. Levchenko N. (2018). *Bibliina hermenevtyka v davnii ukrainskii literaturi: monohrafiia* [Biblical hermeneutics in ancient Ukrainian literature: a monograph]. Kharkiv: Mайдан. 392 p. (in Ukrainian).
6. Myshanych O. (1994). *Peredmovna* [Preface]. *Hryhorii Skovoroda Tvory u 2 tomakh. Tom 1/* za red. N. Ishynoi, N. Kravchenko. Kyiv: Oberehy, pp. 9–35. (in Ukrainian).
7. Pashuk A. (1994). *Problema svobody u filosofii Hryhorii Skovorody* [The problem of freedom in the philosophy of Grigory Skovoroda]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti. T. ССХХVІІІ /* za red. O. Kupchynskoho. Lviv, pp. 405–423. (in Ukrainian).
8. Polishchuk F. (1978). *Hryhorii Skovoroda. Zhyttia i tvorchist* [Hryhoriy Skovoroda. Life and creativity]. Kyiv: Dnipro. 264 p. (in Ukrainian).
9. Skovoroda H. (1994). *Tvory u dvokh tomakh. Tom 1* [Works in two volumes. Volume. 1]. Kyiv: AT "Oberehy". 527 p. (in Ukrainian).
10. Skovoroda H. (1994). *Tvory u dvokh tomakh. Tom 2* [Works in two volumes. Volume. 1]. Kyiv: AT "Oberehy". 479 p. (in Ukrainian).
11. Ushkalov L. (2004). *Hryhorii Skovoroda: seminarii* [Hryhoriy Skovoroda: seminary]. Kharkiv: Mайдан. 776 p. (in Ukrainian).
12. Ushkalov L. (1993). *Narysy z filosofii H. Skovorody* [Essays on the philosophy of H. Skovoroda]. Kharkiv: Osнова. 152 p. (in Ukrainian).
13. Ushkalov L. (2001). *Skovoroda ta inshi: Prychynky do istorii ukrainskoi literatury* [Skovoroda and others:

- Reasons for the history of Ukrainian literature]. Kharkiv: Akta. 552 p. (in Ukrainian).
14. Ushkalov L. (2001). Ukrainske barokove bohomyslennia: sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu [Ukrainian Baroque Divine Thought: Seven Etudes about Hryhoriy Skovoroda]. Kharkiv: Akta. 221 p. (in Ukrainian).
15. Shevchuk V. (2008). *Piznanyi i nepiznanyi Sfinks. Hryhoriia Skovoroda suchasnymy ochyma: rozmysly* [Known and unknown Sphinx. Hryhoriy Skovoroda through modern eyes: reflections]. Kyiv: Pulsary. 528 p. (in Ukrainian).